

LES MURALLES DE TORTOSA

les avançades
de Sant Joan

Dossier del professorat

Direcció: Òscar Cid

Textos: Òscar Cid
Joan Martinez (amb la col.laboració de P. Artigues i M.Utges)

Assessorament
lingüístic: Àngela Buj

Maquetació: Òscar Cid
Albert Gonzàlez

1a edició: 1997
10a edició: 2007 D.L.T.-339/07

Imprimeix: Gràfiques Castellà

Edició: Ajuntament de Tortosa
Ensenyament

Les muralles de Tortosa: Les avançades de Sant Joan

Índex

5	Introducció
8	Funcions de les muralles
11	La construcció de les muralles
14	La destrucció de les muralles
15	Tortosa: una ciutat fortificada
25	Les fortificacions d'època moderna. Segles XVII-XVIII
28	Les avançades de Sant Joan
32	Bibliografia

Introducció

L'existència de les muralles va aparellada al propi fenomen urbà. Gairebé podem dir que des de que hi ha ciutats, hi ha muralles. Des de l'època antiga fins al segle XIX i, en molts casos fins l'actualitat, podríem dividir la història de les ciutats en períodes de *construcció*, de *reparació*, de *reconstrucció*, de *destrucció* i de *supervivència* (en forma de vestigis i/o restes) de les muralles.

La història de Tortosa no n'és una excepció d'aquest fenomen, ans al contrari: està per escriure una història de la ciutat a partir de les restes actuals que ens reconstruïm el passat urbà .

El present treball vol fer una contribució a aquest necessari coneixement del nostre patrimoni i a la necessària interpretació del recinte murallat i de les restes actuals.

L'estudi de les muralles, d'altra banda, no es pot reduir al coneixement d'unes restes arqueològiques . Ens cal submergir en tot el simbolisme i la funcionalitat dels diferents elements que la componen i analitzar l'evolució i canvis dels diferents recintes en els diferents moments històrics.

El paper estratègic que ha tingut la ciutat en funció de l'emplaçament ha convertit Tortosa en "plaça forta" fins fa poc temps. Ens cal, per tant, una anàlisi del territori que ens desvetlli els condicionaments de les successives fortificacions.

Finalment, dediquem un apartat específic al coneixement de les *fortificacions del segle XVIII* i, molt concretament a les *avançades de Sant Joan*, per on transcorre l'itinerari de Descoberta que, amb motiu del programa "Descobreix la teua ciutat", hem dissenyat.

Òscar Cid

Camp d'Aprenentatge de l'Ebre

Joan Martínez

Arqueòleg

Funcions de les muralles

Les muralles no són, només, un fenomen tècnic o *militar* justificat per la necessitat de *defensa*.

Les muralles defineixen les relacions entre la ciutat i els voltants : la perifèria , el cultiu de la terra, els camins, ...estan també condicionats per l'existència i la geometria del perímetre murallat que juga, també, un paper *econòmic* i *social* significatiu.

Els impostos i els drets dels que viuen dins i fora de muralles no són els mateixos. El poder s'instal·la dins del recinte murallat i s'exerceix de manera diferent dins o fora dels murs. Les muralles estableixen relacions *polítiques* i *jurídiques*.

Els castells cristians es construeixen amb una estructura ben diferent de les fortificacions musulmanes, prioritzant parts i elements diferents, esdevenint *símbols* que representen *ideologies* diferents.

Conèixer la història de la ciutat a través de les seues muralles ens mena a la consulta de documentació escrita, a la necessitat d'excavacions arqueològiques, a l'estudi de plànols i mapes, a l'observació acurada d'imatges antigues,... D'esta manera ens podem submergir en la història urbana des d'un punt de mira dinàmic, global i comparatiu.

Analitzem les diferents funcions de la muralla.

La ciutat com a refugi

La funció principal de la muralla és protegir. Aquesta protecció no només l'ofereix en relació als possibles atacs en temps de guerra sinó també front al major perill : la manca de seguretat.

La presència de les muralles permet assolir a la ciutat el paper de refugi per a la població dels voltants i representa, per tant, un element essencial de la superioritat de la ciutat vers els territoris circumdants .

La muralla impedeix el pas de la violència a

l'interior de la ciutat i representa un factor de seguretat front a rodamons, estrangers, emigrants,... Cal dir, també, que l'interior de les muralles ha estat, tradicionalment, escenari de violències més vives que en altres llocs -aixecaments,...- si bé la relativa facilitat de control d'aquest tipus d'excessos no invalida la funció de seguretat de les muralles.

De vegades, també, les muralles han complit funcions de presó, o de punt de recolzament per a les presons.

A la vegada, la seguretat que dona l'entorn murallat, ha estat, entre altres raons, la que ha donat lloc a la fundació d'hospitals dins la ciutat fortificada.

La funció econòmica i social de la muralla : centre, barris i perifèria

La muralla no marca simplement els límits de la ciutat sinó que configura, també, la distribució dels tipus de barris (residencials, comercials, d'artesans, zones religioses, centres de decisió,...) en funció de la llunyania o apropament. També la forma i extensió dels barris vénen condicionades per les muralles. En aquest sentit, les portes juguen un paper rellevant .

Els "punts calents" de la ciutat (places, monuments, mercats, picota, els tribunals, les esglésies principals,...), encara que d'una manera menys estreta, també estan relacionats amb la muralla.

Finalment, la muralla defineix clarament la perifèria de la ciutat on s'acumula la gent o els habitatges que esperen ésser integrats a la ciutat. La construcció de noves muralles comportarà l'aparició de nous barris "intramurs" i noves perifèries.

A Tortosa en tenim clars exemples en els successius eixamplaments del perímetre murallat.

El perímetre de les muralles i la superfície

La "torreta" de Remolins (Torre del Celio)

urbana resultant determinen la població urbana (tant *intra* com *extra* murs) en els diferents moments històrics. També els recorreguts de l'interior de la ciutat (processons,...) ens poden ajudar a dimensionar i tipificar els usos i funcions de les diferents parts de la ciutat .

L'àrea d'influència de la ciutat la podem conèixer a través de l'estudi de les immigracions (sabem que els que emigren a les grans ciutats de l'Edat Mitjana, fins i tot a l'Edat Moderna, procedeixen d'un radi de 50-100 km. des de l'exterior de les muralles), de les celebracions de fires i mercats, de l'afluència a santuaris (noteu el desequilibri quantitatiu entre els santuaris de "fora el pont" i les serres del nord de Tortosa!).

La muralla es configura com a separadora de dos espais diferents : la ciutat i el camp, amb intercanvi permanent però amb una clara subordinació del camp cap a la ciutat , a la qual ofereix hòmens, productes i paisatges.

El recinte murallat garanteix les tres funcions de la ciutat :

sagrada, afavorint la ubicació de comunitats religioses, hospitals de beneficiència i, el més important, la Catedral i la Seu del Bisbat.

militar, garantint la defensa contra els atacs i assegurant el control de les portes.

econòmica, donant l'estabilitat necessària per als intercanvis comercials i, en el cas de Tortosa, garantint el funcionament del port fluviomarítim.

La ciutat murallada : unitat política i jurídica

La muralla simbolitza el poder. Fa el paper de frontera i, conseqüentment, de duana. Assegura el control de la població i permet el control del pagament de taxes i impostos.

Representa els límits de la unitat administrativa sobre la qual es regulen els usos i les normes.

La distribució interna de la ciutat institucional respon, també, a criteris de poder : la Catedral, el Castell del senyor, les fortaleses,... no solen estar situats arbitràriament sinó que mantenen una clara relació amb el traçat de la muralla i la ubicació de les portes. Quan el centre urbà no es troba al bell mig del perímetre murallat no és, tampoc, per casualitat.

Funcions simbòliques i ideològiques de les muralles

La muralla, que apareix constantment davant els ulls dels ciutadans, reforça i assegura el sentit de pertinença a una comunitat. Aquesta consciència col·lectiva urbana es manifesta en símbols i el disseny mateix de les muralles es converteix, sovint, en “logo” de la ciutat.

La imatge que les muralles produeixen està carregada de simbolisme. No veiem només una paret, una línia, ... sinó una integració de llocs que destaquen. Sovint la *porta*, que separa seccions de muralla, que indica totes les relacions entre l'interior i l'exterior, es converteix, per ella mateixa, en monument més o menys integrat al conjunt de la muralla.

Les *torres* representen un altre trencament. Accentuen la verticalitat dels murs i signifi-

quen una visió que es perd en la llunyania, cap a l'exterior. Afirmen, també, l'orgull de la ciutat.

Les torres i les portes han estat recordades especialment en segells, exvots, escuts,...

Cal recordar, aquí, la contínua referència visual a la silueta de la torre i La Suda en l'escut i nombrosos materials de difusió de la ciutat de Tortosa.

Les muralles constitueixen, també, el primer monument d'una ciutat. Representen l'inici de la ciutat, allò que la convertia en segura.

A partir d'un cert moment, però, la muralla oprimeix i ofega la ciutat. Les muralles són, per tant, un símbol d'*exaltació*, però també de *paralització*, en el patrimoni monumental d'una ciutat. Representen, en el patrimoni monumental urbà, la part de la qual és necessari saber que se'n pot prescindir, per a permetre a la ciutat que es renove i cresca.

La ciutat no ha de romandre immòbil a la Història, sinó viure amb ella.

Foto cedida per Ll. Salamó

El fort de Bonete

La construcció de les muralles

Les muralles es construeixen en successius moments històrics obeint a causes diferents: el nomadisme, les invasions (per a assegurar i consolidar el domini), el sorgiment del feudalisme, l'articulació del poder urbà,...

Com ja hem vist, la ciutat de Tortosa ha estat protagonista i testimoni de tots aquests fenòmens històrics que s'han vist accentuats a causa del seu emplaçament estratègic.

En l'aspecte econòmic, la construcció de les muralles representava un gran cost. Es sufragava amb diners públics i en molts casos agreujà, quan no provocà, el defalliment de les economies urbanes. El repartiment de costos entre la ciutat i l'Estat eren, periòdicament, objecte de disputes i tensions.

El caràcter públic dels murs i les fortificacions i l'interès per a mantenir la seua funcionalitat queden paleses a les "Costums de Tortosa" que les contempla en primeríssim lloc :

"Los murs, les torres, los fossars, les barbacanes de la ciutat són la defensa dels senyors i dels ciutadans. Ningú no pot aquí edificar ni portes ni cap altra obra fer que minve la fortaleza de la ciutat"

Costums de Tortosa (1250-60). Llibre Primer. Rúbrica 1. ("De l'ordenament de la ciutat de Tortosa")

Sovint, també, els ciutadans veien incrementats els seus impostos per al sufragi de les despeses de construcció i se'n destinaven els beneficis d'alguns serveis públics :

"Los banys de Tortosa i el seu terme són dels ciutadans i de la universitat (públics). I tots los ciutadans sarraïns, jueus com cristians allí s'han de banyar. I els diners i beneficis que se'n treguen seran per a les obres o refecció (arranjament) dels murs de la ciutat de Tortosa:"

Costums de Tortosa (1250-60). Llibre Primer. Rúbrica 1. ("De l'ordenament de la ciutat de Tortosa")

L'evolució dels recintes murallats

Hi ha una correlació entre les grans fases de la història tradicional i les fases de construcció de les muralles. Així, podem distingir entre muralles *antigues*, *medievals* i *modernes*.

En el cas de les *muralles antigues* podem distingir dos períodes diferents :

-muralles de tipus ciclopi o arcaic . Alguns dels recintes ibèrics de les nostres contrades en representen un bon exemple.

-muralles tardoimperials, construïdes a les ciutats romanes per a fer front a les invasions bàrbares. A Tortosa, encara que l'arqueologia no ha permès, encara, situar-ne la ubicació exacta, hom suposa l'existència d'un perímetre romà.

Pel que fa a les *muralles medievals* hom distingeix dos períodes d'especial activitat :

-els segles XII-XIII , tot coincidint amb un període de creixement demogràfic i econòmic.

-el segle XIV , relacionat amb un període de necessitat de defensa militar.

A Tortosa, cal afegir les muralles del període islàmic, car la ciutat andalusina jugava un paper de marca superior de la qual ens ha quedat el magnífic testimoni de la fortificació de La Suda.

Les *muralles modernes* responen més a cicles fortificadors en funció de condicionants diversos :

-els progressos de la tècnica militar, com el cas de les *avançades* i *forts* per a fer front al poder atacant de l'artilleria, potenciada a partir del descobriment de la pólvora i el perfeccionament dels canons.

-les visions utòpiques de la defensa de la ciutat

-les conjuntures històriques (canvis de domini, de dinastia,...) especialment pel que fa als emplaçaments estratègics.

Al segle XIX les muralles perden el seu valor defensiu, en abandonar-se el concepte de “plaça forta”, car l’evolució de les armes de foc de l’artilleria les dota d’un poder de foc tan alt que fan inútils els recintes murallats.

Les muralles medievals i les muralles modernes

En el món medieval l’assalt a una ciutat es feia amb exèrcits que se servien de mitjans molt rudimentaris : masses de ferro, destrals, ariets per a obrir escletxa a les cortines de les muralles, escales per a pujar les altes muralles i armes llancívoles per a provocar escletxes,..

La defensa s’assegurava llançant objectes des de dalt. La llei de la gravetat era l’únic recurs, a part de la força muscular, per a ocasionar danys a les tropes assetjants.

La muralla medieval es basa, per tant, en la *verticalitat* i l’*altura* de les *cortines* i *torres* (prioritat de la defensa).

Al segle XVI canvia significativament la manera de fortificar la ciutat, com a conseqüència dels canvis bèl·lics amb el descobriment de la pólvora i l’aparició de les armes de foc:

a) La muralla moderna incorpora els *baluards* i les *avançades* per a la dotació d’artilleria

pròpia i per a evitar que l’impacte de l’artilleria enemiga arribi a l’interior de la ciutat.

b) Mentre que les *torres* medievals eren *cilíndriques* o *rectangulars*, els *nous baluards* són “*acutàngles*” o *pentagonals* per a poder abraçar tots els trams i complementar-se amb tropes exteriors.

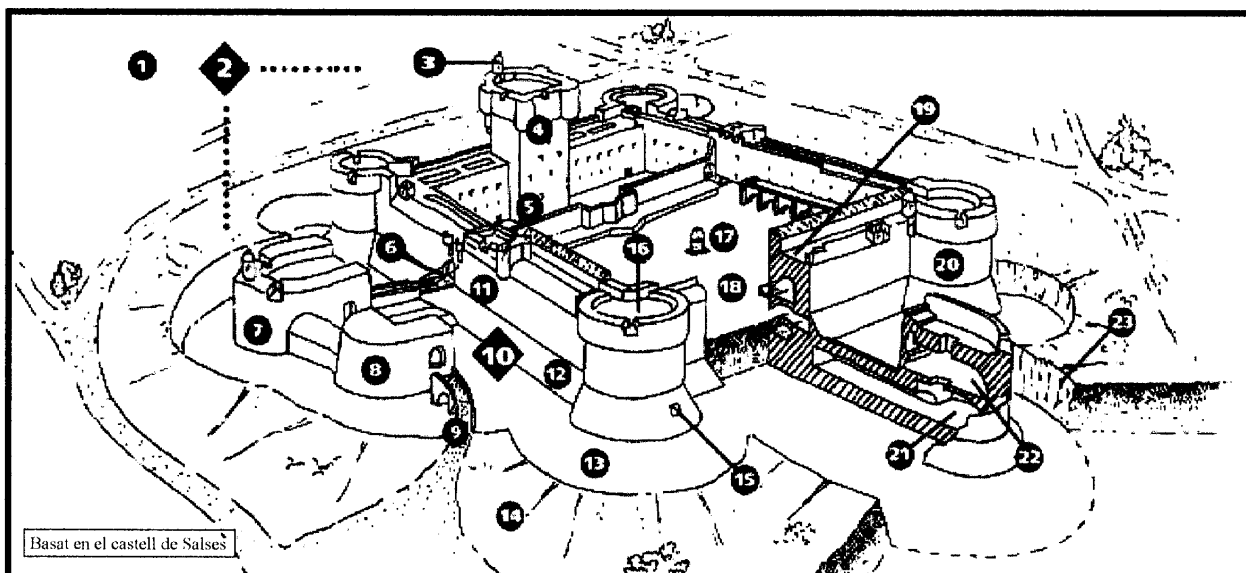
c) Desapareixen els “*merlets*” substituïts per “*marlets*”, és a dir, robustos blocs a modus de “*cimall*” en tot el contorn, capaços de resistir per la seua forma i de desviar els trets dels canons.

d) Es fan muralles més grosses i es disposen de forma obliqua. Es modifiquen els “*terraplens*” i les “*canoneres*” i s’oculten les peces en “*espitlleres*” laterals expressament disposades que n’impedeixen la fàcil destrucció.

Al segle XVIII, es produeix un altre canvi important en l’estratègia militar superadora de la defensa fonamentada en les places fortes i el setge.

Tecnologia i materials de construcció

Pel que fa a la tecnologia i els materials de construcció de les muralles, és evident que han evolucionat en funció del tipus de defensa i dels avanços tecnològics i de la mecànica de guerra.

- 1 extramurs, fora murs
- 2 castell, fortalesa, fort
- 3 garita
- 4 torre de l'homenatge
- 5 torre de flanqueig
- 6 pont llevadís
- 7 baluard, bastió
- 8 torre barrana, albarrana

- 9 pont
- 10 muralla, mur
- 11 cortina
- 12 escarpa, alambor
- 13 vall, fossat
- 14 contravall
- 15 poterna
- 16 coserna

- 17 cisterna
- 18 plaça d'armes
- 19 camí de ronda
- 20 torre d'angle
- 21 mina
- 22 casamata
- 23 contraescarpa

Així, les antigues muralles estaven construïdes en base a grans blocs de pedra (muralla ciclòpia) mentre que les muralles modernes han d'incorporar materials per a la defensa de l'atac de l'artilleria.

La construcció de les muralles generà especialistes (enginyers,...) i constituí, a causa de la llarga durada de les obres de construcció una ocupació important de mà d'obra.

Pel que fa als materials, s'utilitzen els propis de la zona. A les avançades de Tortosa podrem observar la utilització de la pedra calcària dels barrancs del voltant i els còdols de riu de la Xiquina.

Elements de la muralla

Els elements principals de la muralla medieval són la *torre*, la *cortina* i la *porta*.

L'element que sintetitza la dialèctica entre l'"exterior" i l'"interior" és la *porta*. La seua vigilància, les activitats econòmiques i socials que es realitzen pels seus voltants, les festes i celebracions que surten per determinada porta, ...ens ajuden a entendre la influència econòmica i cultural de la ciutat vers la perifèria. Valga, a tall d'exemple, recordar el paper-clau de la Porta del Pont de Barques a Tortosa : la Casa de Canvis, l'Ajuntament i bona part de l'activitat comercial de la ciutat es concentraven al seu voltant.

Posteriorment les muralles evolucionen en funció de la tècnica militar i es comencen a construir *baluards*, *avançades* i *fortins*. Uns dels elements més característics d'aquesta fase és el que s'anomena "*tenalla*" (enforma de corn) que adopten les muralles modernes.

També és característic construir *tenaces*, és a dir, forts aïllats i avançats en relació a la ciutat per prevenir i contraatacar el foc artiller enemic.

Les avançades representen, doncs, el canvi de la defensa vertical, pròpia de la muralla medieval, a la defensa horitzontal per a fer front al foc artiller i desplaçar la lluita fora dels recintes urbans.

Components principals d'una fortificació

Barbacana/avantmuralla: Obra de fortificació situada davant de punts estratègics com muralles o portes.

Bestorre: Torre de planta quadrangular o semicircular amb un dels costats oberts.

Camí de ronda: Camí o pas de vigilància que permet la circulació pel circuit emmurallat.

Casamata: En les fortificacions permanents, reducte blindat per a protegir armes pesants i excepcionalment soldats.

Contraescarpa: Talús

Baluard/bastió: Fortificació de forma pentagonal situada entre dos panys de muralla.

Cortina: Muralla que uneix els costats de dos baluards consecutius.

Escarpa, alambor: Talús de la part baixa d'una muralla o d'un terraplé.

Espitllera: Obertura rreactangular llarga i estreta feta en un mur per mirar i disparar des de dins cap a fora.

Garita: Torreta que serveix de vigilància a un sentinella.

Glacis: Terreny lleugerament inclinat situat davant d'una fortificació.

Lliça: Terreny clos, sovint per una palissada, que podia servir per a realitzar els torneigs.

Merlet: Cadascun dels pilars d'obra de secció quadrangular que per a defensar hom construïa als cims de les muralles i torres medievals.

Mina: Pas subterrani per comunicar dos indrets// Excavació feta sota una fortificació per fer-la volar amb un explosiu.

Pany: Porció de paret més o menys extensa i llisa.

Plaça d'armes

Poterna: Porta petita d'una fortificació que dóna al vall/Galeria subterrània

Torre

Torre albarrana. Torre situada fora dels murs d'un lloc fortificat.

Torre de flanc

Torre de l'homenatge/torre mestra

Troneres/caconera: Obertura practicada a la paret, per on hom pot disparar els canons.

Vall/fossat: Excavació profunda al voltant d'una fortificació per a dificultar el pas de l'enemic des de fora fins al mur

La destrucció de les muralles

Les muralles no s'enderroquen de cop, en un sol moment. La decisió i l'execució de l'enderrocament sol anar precedida de grans debats polítics i socials. De vegades, fins i tot, costa de saber amb precisió quan es van enderrocar algunes de les parts. Cal parlar, doncs, d'un procés d'enderrocament de durada més o menys llarga i, en alguns casos, encara en curs.

Al contrari que la fortificació d'una ciutat, que ha de ser completa, la demolició sol ser parcial. Les parts més compatibles amb l'activitat d'una ciutat moderna o les més marginals, solen quedar dempeus. Fins i tot, i especialment les portes i algunes restes se'ns presenten perfectament integrades a l'actual paisatge urbà i al funcionament del trànsit.

La destrucció de les muralles es produeix habitualment en períodes de creixement demogràfic, de desenvolupament dels transports col·lectius i, en general, pels efectes de la revolució industrial (que genera noves necessitats urbanes i canvia els hàbits dels ciutadans) i pels progressos de la defensa i els canvis en les tècniques militars.

Les principals causes de l'enderrocament de les muralles solen ser econòmiques i demogràfiques.

Per a les ciutats industrials, per a les d'explosió demogràfica, les muralles s'havien convertit en vells "armatostes" i un obstacle insuportable per a la circulació. Un moment clau en la història de les ciutats és l'*aparició dels transports col·lectius*. En molts casos coincideix plenament la *destrucció* total o parcial de les muralles i el desenvolupament d'estos mitjans de transport. El gran enemic de les muralles ha estat el cotxe i, també, l'autobús i el tramvia.

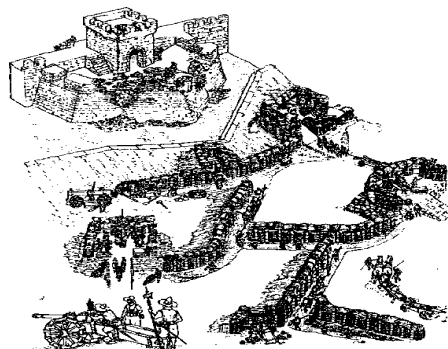
Hi ha també una causa simbòlica en la demolició: el pas a la ciutat moderna i contemporània comporta la desaparició de vestigis considerats com arcaics. La transformació de la ciutat, en moments com el que representa el Modernisme a casa nostra, comporta la destrucció material i simbòlica de la muralla.

És interessant, també, notar què ha succeït amb l'espai que ocupaven les fortificacions i muralles. En el cas de Tortosa, van possibilitar la construcció dels eixamples de la ciutat. En altres casos, sobre el traçat de les antigues muralles hi podem trobar carrers, cinturons i rambles perifèriques. I una darrera observació: les carreteres de circumval·lació, les autopistes, les avingudes perifèriques subterrànies, les vies del tren,... no són, potser, les noves muralles de les ciutats contemporànies?

La definitiva crisi de les muralles al segle XIX

El fenomen de la demolició de les muralles que afecta les ciutats de l'Antic Règim, obri un nou període de la història de les muralles caracteritzat pels diferents usos actuals dels contorns murallats, els fossars, els baluards i els castells. En molts casos, només les portes i les fortaleses sobreviuen. La major part de les muralles de les ciutats europees van caient des de finals del XVIII i durant el XIX. Hi ha ciutats que conserven només fragments de les seues muralles i portes. Altres les conserven intactes. Algunes conserven només les fortaleses que han estat els elements més conservats o restaurats en època romàntica.

L'urbanisme de l'etapa de la industrialització fa canviar absolutament la relació ciutat-muralles i, durant els últims dos-cents anys, el diàleg entre ciutat i muralla s'ha vist traumàticament interromput, trencant-se una unitat i una osmosi de segles d'antiguitat.

Tortosa: una ciutat fortificada

El marc geogràfic

Tortosa, situada a ambdós vores del riu Ebre, és una ciutat accidentada. El seu nucli antic s'alça en una estreta franja, *entre les muntanyes i el riu*, perllongant-se cap a l'interior per la vall del *barranc del Rastre*, que constituïa una frontera natural entre els dos nuclis urbans principals. Dins la ciutat hi ha un *turó* d'alçada considerable, on s'ubica la Suda o Castell de Sant Joan, que avança en la seua vessant més occidental fins gairebé el riu. Aquest turó és resultat d'una *antiga terrassa fluvial* formada en el quaternari, on les glaciacions produïen pujades i baixades de l'aigua, les quals configuraven el terreny. Un petit pla similar, a uns cent metres al sud, és el *turó del Sitjar*, des d'on es domina la ciutat baix-medieval, i on avui hi ha l'hospital «Verge de la Cinta».

Al nord del turó de la Suda es troba una *plana extensa*, en pendent cap al nord, i en la qual se situa el barri de Remolins, que arriba fins al *barranc* del mateix nom, també dit de Cèlio.

En un *espai relativament petit*, entre el riu, el barranc del Rastre i la Suda, s'han concentrat tradicionalment els edificis religiosos i administratius, antic nucli del poblament, ja des d'època clàssica.

El poblament antic

Poca cosa podem dir sobre el *poblament ibèric* de Tortosa, les notícies materials són escasses i descontextualitzades i en cap cas han estat fruit d'intervencions sistemàtiques i científiques.

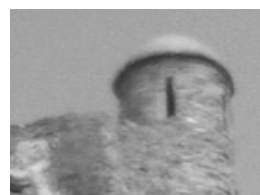
Les notícies sobre la *Tortosa romana* són una mica més abundants, encara que les dades són molt parcials degudes majoritàriament a intervencions arqueològiques realitzades a partir dels anys 80.

Tot i que no podem delimitar el plànol de la Tortosa romana, les restes materials localitzades des del s.XVI, amb les indicacions de l'historiador Cristòfor Despuig, semblen indicar que la *ciutat s'estenia per l'estreta plana*

que voreja el turó de la Suda, entre aquest, el barranc del Rastre i el riu, i es perllongava cap a la plana de Remolins. En parlar del *primitiu recinte fortificat* de la ciutat, sovint es fa referència a un mur que tancava el seu flanc sud *seguint el barranc del Rastre*, i que tindria continuació per la *vora del riu*, davant el barri de Sant Jaume, *envoltant Remolins*. Alguns autors han parlat de l'origen romà d'aquest mur, teoria factible però de difícil comprovació, ja que actualment del mur del vall ja no en queda rastre, i el pany dempeus de Remolins correspon al s.XIV.

Un dels vestigis de l'estructura urbana de la Tortosa romana podria ser el *traçat del carrer Major de Remolins*, de direcció N-S, que correspondria, força alterat, a un dels eixos principals de la ciutat. L'arquitecte Joan Abril a principis del nostre segle en unes obres realitzades al Carrer Major de Remolins, cantonada amb Trav. Jerusalem, localitza les restes d'un edifici romà, que corresponien a la façana i que seguien la mateixa alineació que el carrer actual.

D'altra banda, les diferents troballes al *voltant de la catedral* semblen confirmar aquesta zona com a *probable àrea d'ubicació del fòrum, amb diversos temples*; i tenim també la hipòtesi de l'existència d'*edificis religiosos al turó del castell de la Suda*, basada novament en les restes materials localitzades. Com a *ciutat dedicada a un actiu comerç marítim i fluvial*, Dertosa havia de posseir *instal·lacions portuàries* significatives, que devien estar situades extramurs, no gaire lluny del riu, mentre que la zona principal de *necròpolis*, almenys durant l'Alt Imperi, es trobaria a la banda de muntanya, en els vessants septentrional i occidental del *turó del Sitjar*, seguint el traçat de la *via d'entrada a la ciutat* fins al coll de Sant Joan.

La ciutat andalusina

Les restes materials que tenim de la Tortosa islàmica són més abundants i moltes d'elles fruit d'intervencions arqueològiques i estudis sistemàtics. Comptem, a més a més, amb el testimoni de la historiografia islàmica d'època medieval i moderna, que ens proporciona una idea, si bé breu, de la morfologia de la ciutat. Potser el més explícit de tots és el testimoni d'Al-Himiari, recopilador àrab d'origen nord-africà, que l'any 1461 havia fet un recull geogràfic del món islàmic a base de textos d'autors anteriors, del qual transcrivim part del text referent a Tortosa:

«(Tortosa) És situada sobre el vessant d'una muntanya i té una *muralla sòlida*. Inclou *mercats, llogarrets agrícoles, aldees i tallers de manufactura*. S'hi construeixen *vaixells* grans, en els quals hom utilitza la fusta de les seues muntanyes (...)

L'alcassaba de Tortosa ocupa el cim, en forma de plana, d'un turó extens. A l'est de l'alcassaba hi ha el Jàbal al Kahf (Muntanya de la Cova), que és una muntanya pelada, i l'oratori a l'aire lliure. El nucli de l'aglomeració s'estén a l'oest i al nord de l'alcassaba, i està rodejat per una muralla de pedra que va ser construïda pels omeies seguint el traçat d'un recinte antic. Aquesta muralla és foradada per quatre portes (...) La ciutat també té barris que es toquen amb els del nord i del sud, i unes drassanes; tot el conjunt és envoltat per una muralla sòlida de pedra que va fer edificar 'Abdu-r-Rahmàn ibn an-Nazzàm. A Tortosa també hi ha una mesquita aljama de cinc naus i amb una atri ample, erigida l'any 955 (345h.), quatre banys i un mercat, que és situat dins el barri meridional, en què es troben tota mena d'objectes manufacturats i de mercaderies (...)» (Balañà, P. Visió Cosmopolita de Catalunya, vol. I, Barcelona 1991, pp. 91-92)

Alguns d'aquests elements urbanístics han perdurat, físicament o només com a topònim, dins del món medieval cristià. El més significatiu, a banda del *castell de la Suda*, són les *drassanes* construïdes per 'Abd al-Rahman III, l'any 944-945, del bastiment de les quals es conserva una inscripció commemorativa. Aquestes foren concedides per Ramon Berenguer IV als jueus de la ciutat, l'any 1149, per a fer-hi *call*. Tant la làpida com la carta de donació, descriuen un *recinte fortificat de 17 torres* unides per un mur, la ubicació del qual és un tema controvertit de la historiografia local.

A l'extrem sud de Remolins, perviu encara en els ss. XIII i XIV el topònim de plaça del mercat,

fent referència a un lloc davant la porta de l'Assoc que podria correspondre a una de les zones comercials de la ciutat islàmica. La mesquita ha estat tradicionalment ubicada a la Seu, sobre l'antic fòrum romà, cosa que no ha estat comprovada. I cal també tenir en compte els barris extramurs, al nord i al sud, més enllà del vall, cap al coll de Sant Joan, on les restes materials situen terrisseries i zones de necròpolis.

La Tortosa medieval cristiana

La conquesta de la ciutat per les tropes cristianes de Ramon Berenguer IV, l'any 1148, i el posterior assentament dels nous pobladors, forçosament hagué de significar un trasbals important de les estructures urbanes, amb el trasllat de les minories ètniques a altres barris, el repartiment de la ciutat entre el vencedors, l'abandonament d'edificis i la seua ocupació per part de nova gent. Però, malauradament, la informació sobre aquest període és mínima. De l'organització urbana esbossada en aquests anys anirà sorgint la futura Tortosa medieval cristiana, totalment definida a finals del s. XIII i que arribarà al moment de plenitud durant el XIV-XV.

El gran esclat urbanístic de la ciutat medieval tingué lloc, com a la resta de Catalunya, durant el s. XIV. Aquest segle representa arreu d'Europa occidental la consolidació del poder municipal. Després del període de formació del s. XIII, la ciutat adquireix una *organització politicoadministrativa totalment definida* i comença a augmentar i a organitzar nous camps d'actuació, entre ells l'urbanisme. Aquesta orientació correspon a un creixement general de la població urbana, amb la conseqüent formació de *nous barris de menestrals i comerciants extramurs*.

Tortosa consolida en aquest moment el *creixement urbà* des del seu primitiu nucli al peu del castell i a Remolins *cap al sud del barranc del Rastre*, sobre la vessant nord del turó del Sitjar, *superant el recinte emmurallat del vall* que quedarà definitivament com a *línia defensiva interior*. Aquest sector, anomenat l'*Alfòndech* i que a finals del segle quedarà clos pel *nou recinte de muralles*, és considerat l'*eixample urbà* del s. XIV. Hem de dir, però, que el poblament en aquest espai no és un fenomen iniciat en aquest moment. Cap a la mitat del segle la zona es troba força habitada -tot i que sabem de l'existència d'horts dins del nou perímetre- i és centre d'activitats

Foto cedida per Ll. Salamó

Fort d'Orleans, abans de la construcció de la carretera Simpàtica. Hom pot observar la caponera.

Foto cedida per Ll. Salamó

Vista aèria de la fortalesa de la Suda, abans de la construcció del Parador de Turisme

mercantils, com ho prova la construcció de la *llotja* el 1368. Desconeixem la situació en els ss.XII i XIII, però com hem dit, no és possible descartar l'ocupació de l'àrea en època islàmica, com a *probable barri extramurs*.

Remolins fou des de la conquesta cristiana el lloc d'ubicació de les *minories jueva i sarraïna*, en *barris separats de la resta de la ciutat* per murs. L'any 1149, Ramon Berenguer IV concedeix als jueus de la ciutat les drassanes islàmiques per a la construcció del call. Com hem dit abans, la seua ubicació és una qüestió controvertida; la hipòtesi més factible, al nostre entendre, és la seua localització a Remolins, a l'oest del carrer Major, entre aquest i el riu. En el transcurs del temps, aquest call de la drassana o *call vell fou ampliat cap a llevant*, amb la construcció del call nou o Vilanova, a l'est del carrer Major de Remolins.

Del destí i evolució del call primitiu no en sabem gairebé res. Durant el segle s.XIV existeixen tots dos, encara que el vell devia estar poc o gens habitat perquè s'utilitza com a lloc de parada dels acompanyants reials en les visites dels monarques a la ciutat. Amb els atacs als jueus de finals del s.XIV i les conversions massives, l'aljama quedarà molt disminuïda, i a principis del s.XV la ciutat hi intervindrà urbanísticament amb l'apertura d'un nou carrer.

La moreria o barri sarraí es trobava també a Remolins, encara que desconeixem el lloc amb exactitud. És molt possible que es trobés a llevant del carrer Major, al peu del castell.

L'estreta plana entre la Suda, el riu i el barranc del Rastre continua sent en aquesta època baix-medieval el *centre de l'activitat políticoadministrativa i religiosa de la ciutat*, i lloc de residència de l'oligarquia urbana, malgrat el progressiu transvasament de persones i activitats artesanals i comercials cap al sud. D'altra banda, algunes *activitats industrials* semblen centralitzar-se a la *zona del Temple, fora de la muralla del segle XIV*, i també a *Ferrerries (casa dels tints, drassanes, terrisseries, adoberies, casa del pont)*.

En aquesta part del Temple, i extramurs, es troba també una *important concentració d'edificis religiosos*, construïts tots ells en els ss.XII-XIII als afores de la ciutat, a la qual quedaran en el s.XIV molt pròxims. Ens referim al *convent de Sant Francesc, al de Santa Caterina, a l'hospital de leprosos i església de Sant Llätzer, a l'hospital de la Santa Creu* i al gran cementeri i església de *Sant Joan del Camp*, propietat de la seu i lloc general d'enterrament dels ciutadans, que acabarà

substituint en aquesta funció al cementeri de la seu vella del carrer de la Creuera.

L'altra banda de riu, l'actual *Ferrerries*, *no estava edificada a l'època medieval*. Al segle XIV no ho està per voluntat del consell de la ciutat: una disposició de 1394 prohibeix explícitament edificar a l'altra part de riu, especificant que qui vulga construir ho faci *dintre dels murs de la ciutat*. De fet, Ferreries en aquesta època era una zona d'horts i també una àrea d'ús públic. Allí es trobaven les *Parellades* i les *eres del Delme*, on es trillava el blat i llegums que percebia el capítol catedralici, *hostals per a viatgers* i la *Casa del Pont, magatzem de fusta de la ciutat* i d'altres materials destinats a la construcció i *manteniment del pont de barques* i altres *obres públiques*. Pel seus voltants treballaven els *mestres d'aixa i calafats* i descarregaven les *barques*.

L'impuls urbanístic dels segles XIV-XV

Durant aquest segle XIV i principis del XV, el consell tortosí du a terme una forta política urbanística: s'eixamplen *carrers i places*, es construeixen *edificis públics, muralles* i es duen a terme *obres d'infraestructura*.

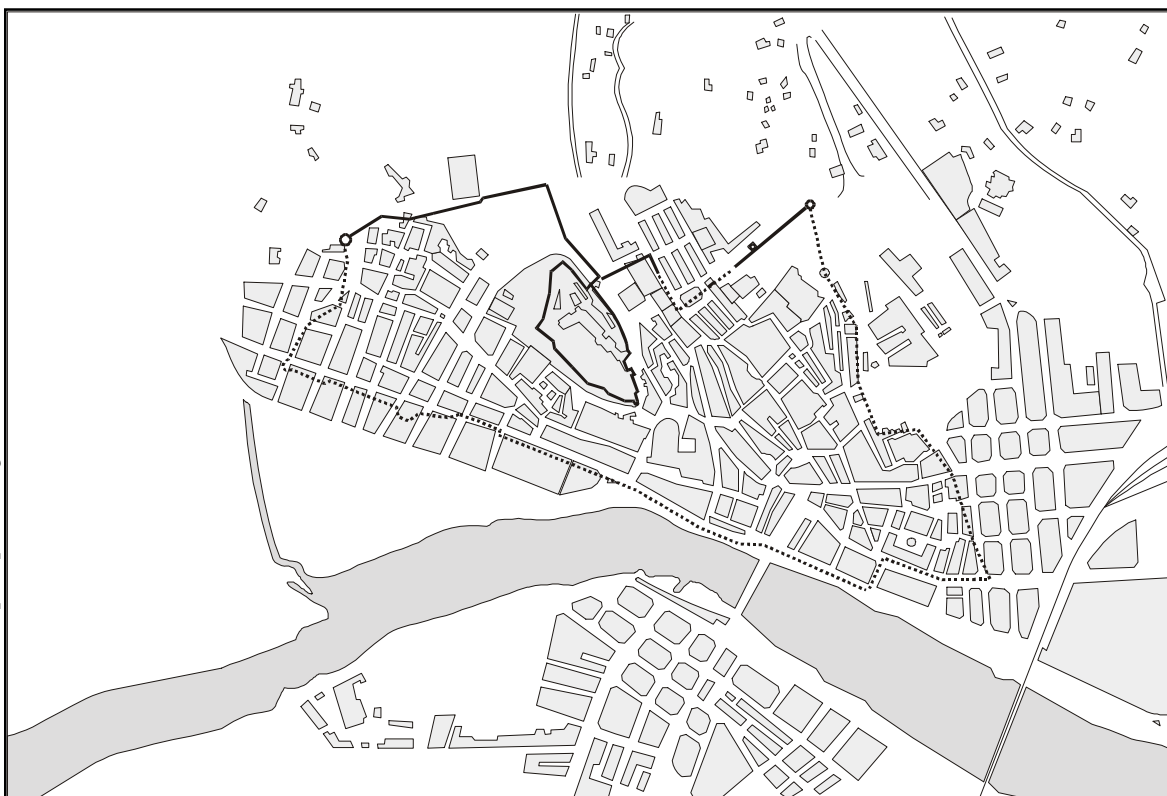
Entre els edificis de les institucions de govern, hem de destacar la *Casa de la Paeria* o de la *Cort i presons, tribunal de justícia* de la ciutat, al carrer de la Creuera, davant de la Casa del Consell, d'origen també medieval.

La ciutat intervé també en la construcció d'edificis relacionats amb les activitats comercials i d'abastament de la ciutat, com la *peixateria pública* municipal (1384-86), a la vora del riu; la *llotja*, magatzem de blat i centre de contractació mercantil, començada l'any 1368 a la Rambla; o les *escorxeries*, una a l'actual plaça del Rastre, extramurs, a la vora del portal de l'Escorxeria, i l'altra al «carrer nou».

Així mateix, es duen a terme contruccions relacionades amb les activitats industrials i artesanals, com per exemple la *casa dels tints*, construïda l'any 1385 per la ciutat a la part del Temple. Existien també unes *drassanes* en aquesta zona del Temple, pròximes al riu i vora la muralla del s.XIV, ampliades o reconstruïdes a la dècada de 1380 per manament reial.

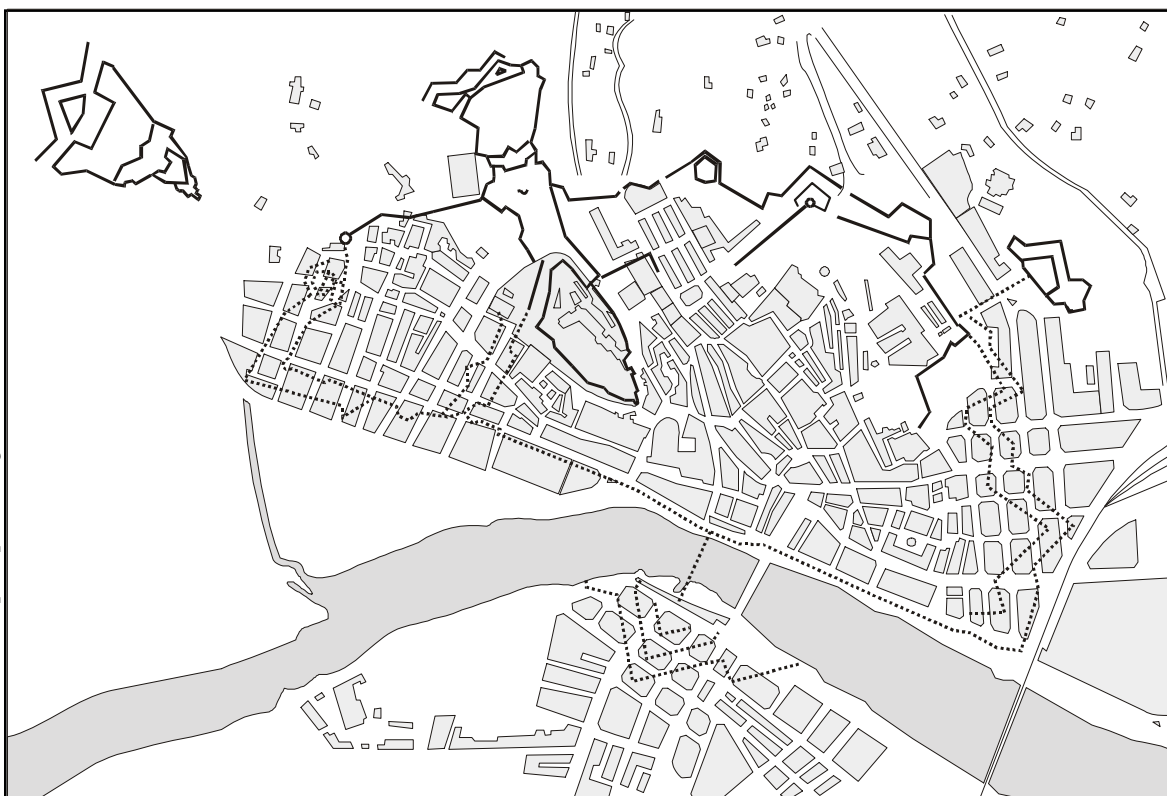
Quant a serveis públics i obres d'infraestructura, la ciutat té cura dels *banys*,

Elaboració: Camp d'Aprenentatge de l'Ebre, 2000

Fortalesa de la Suda i muralles del segle XIV

Elaboració: Camp d'Aprenentatge de l'Ebre, 2000

Recintes fortificats dels segles XVII-XVIII

de la *casa del rellotge*, de les *escoles*, etc.; i emprèn en aquesta època l'*empedrat* dels carrers (1385-86), l'*abastament d'aigua* amb la construcció i manteniment de *sèquies*, *fonts i pous*, i la construcció de *clavegueram*, l'expressió màxima del qual és la claveguera del Vall, bastida per trams entre principis del s.XV i finals del XVI, aprofitant el curs del barranc del Rastre, i convertida en col·lector principal d'aigües residuals avui encara en funcionament i canalització de les fortes avingudes del torrent.

El recinte emmurallat

Però la gran obra que la ciutat du a terme en aquest segle XIV és la *construcció d'un nou circuit emmurallat* que amplia considerablement l'espai urbà respecte al recinte anterior. L'obra correspon al manament de *Pere el Cerimoniós* (1336-1387) a les ciutats catalanes de tancar els seus barris extramurs per fer front a la *guerra amb Castella*. La construcció del *nou perímetre* es comença a la dècada de 1340, amb l'inici del *portal de Tarragona* i el de *Sant Joan*, i la determinació del *traçat del nou mur*. Però l'espenta decisiva no es produeix fins el projecte de 1367, que disposa la *construcció de muralles* a les partides del *Temple i Santa Clara*, abastant la primera el tram des de la Rambla de la ciutat, vora el riu, fins al convent de Santa Clara, tancant el turó del Sitjar; i la segona, el tram des del convent de les menorettes fins a la porta del castell. Les obres comencen el 21 d'abril de 1367, administrades per Berenguer de Lagostera i Berenguer Paris, i continuen intensivament durant els dos anys següents. En anys posteriors, i fins a principis del s.XV, s'aniran bastint aquests i altres trams, inclosos els *sectors de Remolins i de la vora del riu*, on ja existia un mur, el *mur vell*, corresponent al clos alt-medieval.

Els murs es construeixen d'*argamassa*, i s'utilitza *pedra picada* per al cantons de les *torres*. Completen l'estructura defensiva dels *llenços*, les *torres* quadrades i poligonals, *ballesteries*, *merlets i passos de ronda*. El finançament de l'obra, com a la resta de ciutats catalanes que emprenen la mateixa tasca, corre a *càrrec de la ciutat*, la qual organitza els seus habitants per desenes i centenes per tal de contribuir amb treball o amb diners a l'obra. Aquesta participació no només pertoca als habitants del recinte urbà, sinó també als pobladors del terme i llocs de la ciutat, incloses les senyories de Paüls i Carles; i també hi col·laboren el clergat i les minories ètniques, almenys els jueus.

L'època moderna: del XVI al XVIII

Durant els segles XVI-XVIII, la ciutat no experimenta *cap variació en el seu perímetre*, mentre la població continua creixent dintre de l'espai marcat per la muralla, que ara es *torna a fortificar*. Únicament l'*actual Ferreries* experimenta un creixement i *comença a desenvolupar una estructura urbana*. Despuig, en els seus Col·loquis, ens parla de la notable expansió de la zona a la mitat del s.XVI; i la planimetria del s.XVIII ens mostra ja una estructura urbana al llarg de dos eixos: la *raval de Sant Vicent*, seguint el camí de València, i la *raval de la Creu*, al llarg del camí cap a l'actual Roquetes. El creixement de la zona, però, estigué fortament condicionat per les guerres dels ss.XVII, XVIII i principis del XIX, que *destruïren el barri successives vegades*. El desenvolupament definitiu del barri no es produirà fins al s.XIX.

Les fortificacions

Però l'aspecte urbanístic més destacable de la Tortosa moderna és la *nova fortificació* que es realitza, reforçant l'anterior recinte. La condició de *plaça forta* de la ciutat marcarà fortament la seua futura evolució urbanística, ofegant l'espai habitable i limitant les possibilitats d'expansió.

El conjunt de noves fortificacions es construeix *entre la segona mitat del s. XVII i principis del s.XVIII*, al ritme de les guerres de l'edat moderna i en resposta a les innovacions de les tècniques bèl·liques i dels sistemes defensius. El plànol de la ciutat de M. González de Mendoza, de 1642, constitueix un testimoni important de l'adaptació del recinte emmurallat a les *noves necessitats estratègiques i militars*, en descriure un primer projecte de construcció de les noves defenses en relació al traçat de la muralla baix-medieval.

A partir d'aquesta data i fins a principis del s.XVIII, es basteixen *els tres baluards* que encara avui es conserven al turó del Sitjar: *el de la Victòria*, *el de les Creus i el del Sant Crist*; *el Cap de Pont*, que afectà part del naixent barri de la Creu; *el baluard de Sant Pere*, *el de Sant Joan i la Mitja Lluna*, al flanc del Temple; *la Cortadura*, que destrueix bona part del barri de Remolins, separant-lo de la resta de la ciutat; les *fortificacions dorsals* de la Suda; *el recinte exterior del Rastre*, amb el *fort del Bonete*; i els *forts de Tenasses i Orleans*. Tota una potent estructura defensiva, *part d'ella encara conservada*, que marcara fortament l'evolució urbanística de la ciutat.

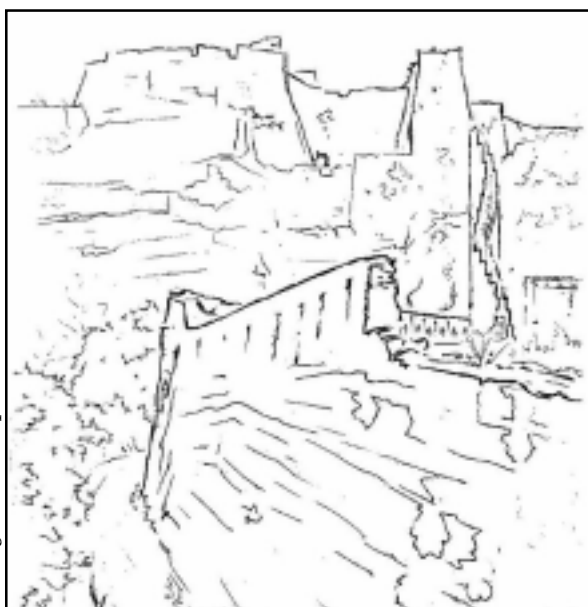

Antiga torre de la Careta

Antic portal de Remolins

Visions de les muralles de Tortosa

Muralles de Remolins

Torre del Celio de Remolins

Imatges cedides per Ll. Salanó

El segle XIX: l'enderrocament de les muralls

A mitjan s.XIX, la ciutat, seguint la línia de les ciutats catalanes lligades al procés d'industrialització que transforma l'economia i la societat, té la necessitat d'eixamplar-se, aclaparada per l'augment de la població i per la manca de condicions higièniques motivada, en gran part, per l'absència de clavegueres i l'amuntegament a què obligava el tancament de les muralls. La premsa de l'època recull aquesta inquietud i necessitats de millora:

«El ensanche de Tortosa es una necesidad general y apremiante; cada momento que se pasa se siente con más intensidad y vigor. El vecindario aumenta notablemente, y no obstante las habitaciones pertenecen siempre las mismas, escasas en número y careciendo de espaciosidad y buenas condiciones higiénicas (...) Imposible dar mayor vuelo a la construcción mientras no desaparezca este anillo de piedra que nos tiene aherrojados. De aquí que la inmensa mayoría de habitaciones en nuestra ciudad sean fatalmente verdaderas pocilgas. En los barrios de Remolinos, de la Marina, etc., la gente vive hacinada, sin luz, aspirando constantemente un aire fétido, causas eficaces, perennes, de enfermedades sin cuento. Con tal estado de cosas y reducidos a albergarse con tan desventajosos extremos, los inquilinos pagan sus habitaciones carísimas, y siempre sin poder ejercer la facultad de preferencia, porque raras son las veces que se les ofrecen términos de comparación»

(El País, 19-I-1868, transcrit a Bayerri, E. Historia de Tortosa y su comarca, vol.VIII, Tortosa, 1960, pp.832-833)

Un primer intent de solucionar aquesta urgent necessitat de sòl edificable havia estat la construcció del reduït eixample del Rastre, bastit la primera mitat dels anys 1860 en el petit triangle de terra que quedava entre les dos línies de muralla que tancaven la ciutat en aquesta zona. Lloc impensable per a un futur creixement urbà per moltes raons, especialment les degudes a la perillositat del barranc del Rastre que travessa el pla, agreujada per l'obstacle a les aigües que suposaven els panys de muralla. L'enderrocament de les fortificacions es preveia com a requisit indispensable per a dur a terme l'eixample que la ciutat necessitava, fet que no es produirà fins al darrer terç del s.XIX.

L'impuls definitiu tindrà lloc, com en altres ciutats, arran del procés revolucionari de 1868. La recent creada Junta Provisional de Tortosa signa l'1 d'octubre d'aquest any el decret d'enderrocament de les muralls, que seria aprovat pel Ministeri de la Guerra el 28 de gener de l'any següent. D'aquesta manera quedava derogada la Llei de muralls, que prohibia l'enderrocament d'aquestes i l'edificació en zona militar, i es cedia els seus terrenys a la ciutat, fet que facilitaria la venda de solars. Però la tercera Guerra Carlina (1872-1876) aturà el procés iniciat i les necessitats defensives obligaren a bastir de nou tots els murs enderrocats. Malgrat tot, el Govern militar es comprometia a respectar els acords de l'antiga junta revolucionària i a realitzar un tancament només provisional.

La segona etapa dels enderrocaments, que comprèn els anys entre el 1877 i el 1892, va començar amb l'enderrocament de la *muralla interior del Rastre*, pel març de 1877, amb l'oposició dels militars. L'alcalde Teodoro González n'assumí personalment la responsabilitat, tot contravenint l'ordre en contra del Ministeri de la Guerra.

Finalment, però, pel gener de 1878, arribava la Reial Ordre que concedia a la ciutat de Tortosa el permís d'enderrocament de les *muralls del Temple i la Cortadura de Remolins*, això sí, amb una sèrie de condicions :

- els treballs els havien de fer obrers necessitats.
- s'havia de crear una plaça, al nou eixample, amb el nom del rei Alfons XII.
- s'havia de fer fill adoptiu el general Reina i dedicar-li el nom d'un carrer.
- s'havia d'iniciar l'enderrocament el dia de l'enllaç matrimonial del monarca.

Així i tot, l'Ajuntament encara es va trobar amb l'oposició del Ministeri de la Guerra que considerava Tortosa com a plaça militar. No serà fins al setembre de 1882 que el Ministeri de la Guerra concedirà el permís per enderrocar totes les muralls de la ciutat, exceptuant : *el Castell de sant Joan i el forts avançats : Tenasses, Orleans i Bonete*.

Cada un dels panys afectats donarà lloc a un eixample urbà: Remolins, Ferreries i el Temple. A Remolins, l'ensorrament de la muralla interior de la Cortadura i la de vora riu permetrà l'edificació de l'Esplanada i l'ampliació del barri cap a l'oest, guanyant terreny al riu.

No sabem amb exactitud la data d'enderrocament definitiu del Cap de Pont de Ferreries, tot i que, l'any 1868, consta la petició en aquest sentit dels veïns del barri de la Creu. De tota manera, al s.XIX té lloc el definitiu procés d'urbanització de la zona, especialment a partir de l'incendi del pont de Barques, l'any 1892, i la construcció d'un nou pont més adequat a les necessitats de l'època.

El creixement més important de la ciutat es realitzarà a la zona del Temple. L'enderrocament dels baluards de Sant Pere, la Mitja Lluna, de les fortificacions de la porta de Sant Joan i de la muralla medieval del carrer Teodor González, obrin la ciutat cap a una expansió en direcció sud, la mateixa que havia seguit l'eixample baix-medieval i que

ha continuat com a eix prioritari, juntament amb Ferreries, durant tot el s.XX. En aquesta nova Tortosa de finals de segle XIX i principis del XX, es construiran edificis públics i privats i altres obres representatives de les tendències artístiques, socials i tecnològiques de l'època, bona part dels quals se situaran a l'eixample del Temple. Com per exemple, el Parc municipal (1882), el Mercat central (1886), el Balneari del Porcar (1886), l'Escorxador municipal (1905), el pont de la Cinta i el pont de l'Estat, el pont del ferrocarril i edificis particulars representatius del Modernisme.

(Agraïm la col.laboració en l'elaboració d'aquest capítol a P.Artigues i Maria Utges)

Foto cedida per Ll. Salamó

Mur del riu fortificat amb espitlleres

L'enderrocament de les muralles a Tortosa: una cronologia

1868. Ú de novembre. La Junta provisional de Tortosa aprova el Decret d'enderrocament de les *muralles del Temple* («del portal de St. Joan fins al riu») i de *Remolins*.

Vuit de novembre. Es concedeix l'enderrocament del *portal de St. Joan* i «quaranta pams de muralla»

1869. Vint-i-vuit de gener. Vistiplau del Ministeri de la Guerra. S'inicia l'enderrocament de les muralles.

Vint-i-vuit de novembre. Cessió, per part del Ram de la Guerra, dels terrenys de les muralles a la ciutat.

1873. Acord municipal pel qual el Govern Militar es compromet a realitzar un tancament d'obra provisional amb motiu de la guerra (tercera guerra carlina) que, un cop finalitzada, haurien de ser tombades.

Es reparen la *porta del Rastre*, el *Bonete*, les *muralles de Remolins*, la *porta de St. Joan*, les *muralles del Temple* i les *casernes*.

1876. Continues disputes entre el Governador Militar de la plaça i l'Ajuntament per la qüestió de l'enderrocament de les muralles. Les autoritats militars consideren Tortosa «plaça forta» i es resisteixen a l'enderrocament.

1877. Al març l'alcalde Teodoro González ordena l'enderrocament de la *muralla interior del Rastre*, contradient l'Ordre del Ministeri de la Guerra.

1878. Al gener es publica una Reial Ordre que autoritza l'enderrocament de les *muralles del Temple* i la *Cortadura de Remolins*, amb una sèrie de condicions. El Ministeri de la Guerra s'hi oposa.

1879. Aprovació del Projecte d'Eixample de Remolins.

1881-82. L'Ajuntament concedeix l'autorització per a l'enderrocament del *baluard de St. Pere* per tal de continuar el Passeig de Ribera.

Continues disputes entre el Ministeri de la Guerra i l'Ajuntament.

1882. Finalment el mes de setembre, el Ministeri de la Guerra concedeix permís per enderrocar totes les muralles de la ciutat, excepte el *castell de St. Joan* i els *forts avançats (Tenasses, Orleans i Bonete)*

S'acaben les obres d'enderrocament a Remolins.

1885. S'inicia l'enderrocament del tram del *portal de St. Jaume* i de la «*Mitja Lluna*», al Temple. S'enderroca la porta interior del *Pont de Barques*.

1886. S'acaba l'enderrocament del *baluard de St. Pere*.

1891. A l'octubre comencen les obres d'enderrocament de la *muralla del segle XIV* al carrer de la Unió (actual carrer Teodoro González)

1892. S'acaba l'enderroc de les muralles del carrer Unió. Es crema el pont de Barques. A les fotografies encara s'observen restes del *Cap de Pont*.

1897. Els Acords municipals recullen, encara, l'obligatorietat, per part d'un propietari de Remolins, d'enderrocar un tram de muralla a causa del mal estat en què es troba.

1899. Enderrocament d'un tram de muralla a Remolins, per a facilitar l'accés al Balneari.

1974. Enderrocament d'un tram de muralla del segle XIV, al Rastre, amb motiu d'unes obres al Casal.

Foto cedida per Ll. Salamá

Treballs d'enderrocament de la muralla de Remolins (1909)

Les fortificacions d'època moderna. Segles XVII-XVIII

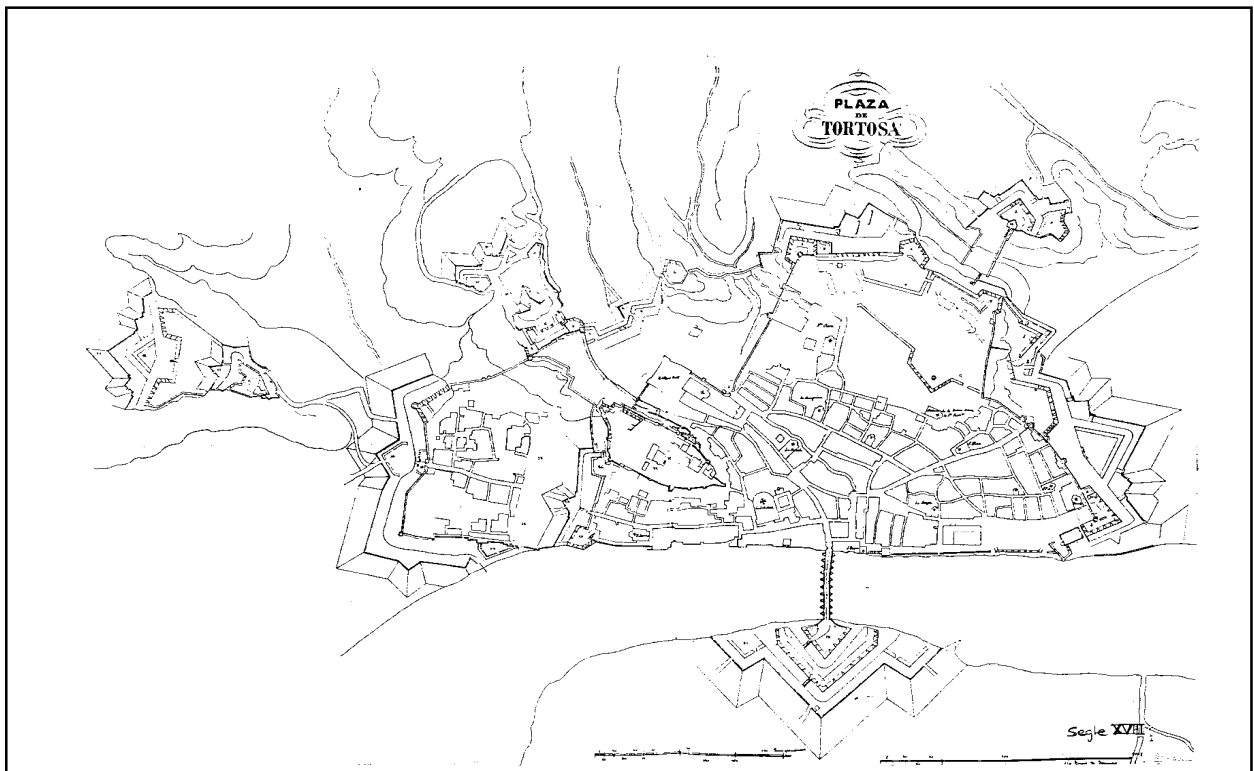
Els antecedents.

La concepció del bastió o baluard

El primer que menciona el bastió és Vitruvi. En la seua obra *De Architectura* en un dels seus apartats ens parla de les fortificacions de la ciutat. És el primer text clàssic que analitza amb interès sobre aquest tema i ens menciona el plànol poligonal. Vitruvi concep les fortificacions constituïdes per dos components fonamentals: les torres (turre) i les muralles (muri). Afirmar que les torres haurien de ser redones, o almenys poligonals i no quadrades. Aquest rebuig a la forma quadrada resideix en la fragilitat dels angles en el cas d'un atac amb enginyers de guerra, davant de les superfícies redones. Defensava prioritàriament aquestes davant de les poligonals, ja que facilitaven amb millors condicions la visibilitat sobre l'enemic.

D'aquesta senzilla anàlisi Vitruvi exposa que les torres haurien de projectar-se als límits extrems dels panys de muralla per a poder protegir millor aquesta. Continuava dient que la muralla entre torres no havia de ser més llarga que un tir amb arc, de forma que en cas d'ocupació per part de l'enemic de part d'aquestes torres, fos possible atacar i reconquerir aquestes posicions amb l'ajuda de màquina bèl·lica.

Invertint les preferències de Vitruvi, Vegezio, un altre autor romà d'època molt posterior, en la seua obra *De re militari* es partidari d'aplicar a les fortificacions les muralles angulars abans que les circulars. Alguns segles després aquesta opció es repeteix en *Le livre des faits d'armes et de chevalerie*, escrit cap a 1408 per Christine Pisan, una de les primeres teòriques de les fortificacions, que va ser també poetessa, filòsofa i defensora de la causa femenina. Aquesta autora recomanava, citant Vegezio, les muralles «plegades», el que equival a dir angulars millor que circular.

Plànol de la ciutat de Tortosa al segle XVIII

Imatges de les avançades de sant Joan

Fotos: Òscar Cid

Les muralles d'època moderna a la ciutat de Tortosa.

La ciutat de Tortosa encerclada per les seues muralles medievals no s'havia plantejat cap modificació en el seu perímetre defensiu davant un llarg període de temps fins la primera mitat del segle XVII, on comencen a produir-se canvis importants.

Els conflicte bèl·lics de la Guerra dels Segadors (1642 i 1648) van provocar els primers enurts a la ciutat, quan pràcticament els atacants havien provocat grans danys i havien posat en perill la seguretat i la defensa a l'interior del recinte. És sens dubte per aquest motiu, més estratègic i militar que tenim la primera referència d'un nou projecte de fortificacions a mitat del segle XVII, exactament el 1642 amb l'execució d'un avant projecte que progressivament i en els anys successius es portaria a terme. Es tractava del plànol executat per M.G. de Mendoza on senyalava l'antic traçat medieval, especificant amb diferents colors i trama els nous baluards que devien construir-se en els diferents sectors urbans de la ciutat per tal, naturalment, d'enfortir els sistemes de defensa, adaptant-los a les noves necessitats i a les noves tècniques de la guerra moderna. (Vegeu llegendatranscrita del plànol cartogràfic de 1642 de M.G. de Mendoza).

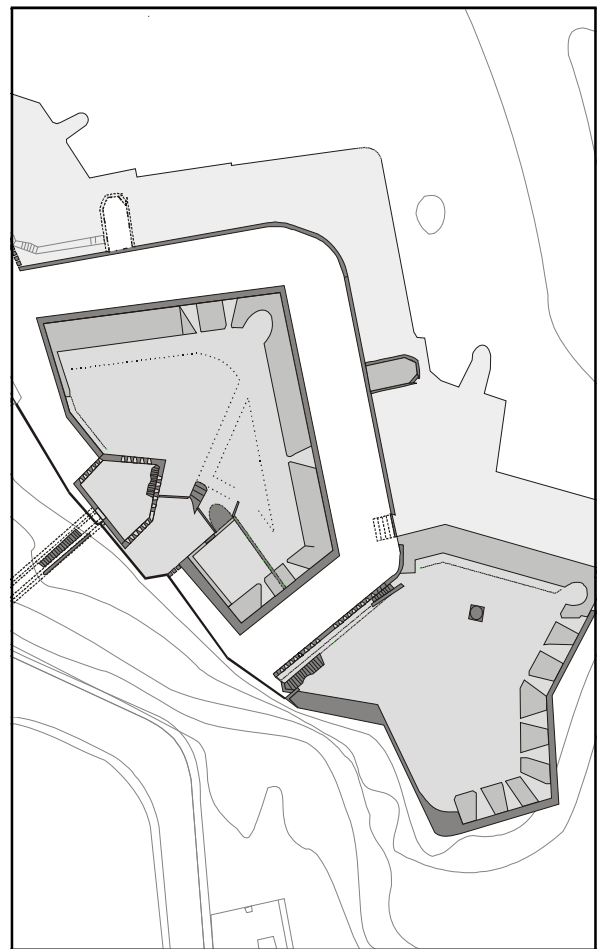
La ciutat es preparava per a convertir-se en una plaça forta, amb l'efecte de resistir els durs setges de futurs conflictes que intentessen ocupar la ciutat i a la mateixa vegada ser un conjunt articulat de baluards, avançades i fortins que entre si es poguessen recolzar i defensar mútuament. És important que amb aquestes noves construccions militars, ben preparades per a rebre peces d'artilleria i nombroses guarnicions militars, la ciutat es convertia també en una força militar que podia contraatacar l'enemic i no únicament permaneixer passivament a l'interior del recinte, com ocorria amb les fortificacions medievals, pensades per resistir, morir de gana o caure en mans de l'enemic per traïció o covardia dels seus defensors.

El nou sistema defensiu va adoptant, poc a poc, els nous sistemes de fortificació sota un pla director que prèviament definit es va anar executant al llarg de la segona mitat del segle XVII. Ens trobarem, doncs, amb una ciutat fortament defensada amb noves construccions, adaptacions i modificacions importants en trams i sectors de la muralla

baix medieval i la desaparició en alguns casos de un larg perímetre de muralla medieval totalment substituïda per panys de muralla atalussats i reforçats per diferents bastions distribuïts regularment. Aquests últim cas es concretament totes les defenses construïdes al turó del Sitjar (avui Residència).

La importància estratègica de la ciutat per a la defensa del territori motivà que en un gran nombre d'enfrontaments armats Tortosa esdevingués una preuada plaça a ocupar. A causa d'això, la ciutat va haver de suportar intensos setges tant els anys 1642 i 1648 durant la Guerra dels Segadors, com els anys 1705 i 1708 amb la Guerra de Successió borbònica. Tota aquesta bel·ligerància fou el detonant del procés de modernització de les fortificacions existents aleshores.

Les noves construccions també significaran la demolició de cases, estructures agrícoles... i també alguns edificis religiosos, com el de Sant Francesc a la sortida de la Porta de sant Joan.

Planta del Fort d'Orleans

Elaboració: Camp d'Aprenentatge de l'Ebre, 2000

Les avançades de Sant Joan

El conjunt defensiu de les avançades de sant Joan comença a edificar-se a la segona mitat del segle XVII (el plànol de M. González de Mendoza del 1642 ens indica que es troba en fase d'execució el primer cos o primeres avançades que consten de dos mitjos baluards units per una cortina de muralla).

Aquestes construccions, reflectides en aquell projecte, es van portar a terme tal com va definir M.G. de Mendoza. Prèviament, però, tenim antecedents d'una construcció probablement d'origen baix-medieval a les Esplanetes de sant Josep de la Muntanya, lloc on es localitzen les restes fortificades que avui coneixem. El testimoni gràfic ens el dona el dibuixant holandès A. Wyngaerde, realitzat l'any 1563 en el qual es pot observar una construcció defensiva en el mateix lloc, clar precedent del conjunt arquitectònic de les avançades del segle XVII.

La fortificació està totalment acabada a la segona mitat del segle XVII, seguint els preceptes i els cànons de les construccions militars de l'època. A partir d'aquest moment, la cartografia militar de la ciutat de Tortosa aixecada per diferents enginyers militars reflecteix aquesta fortificació amb el nom de "avanzadas" i "hornabeque" (de l'alemany *hornwerk*, de *horn*, cuerno y *werk*, obra). Es tracta d'una fortificació exterior composta per dos mitjos baluards travats amb una cortina. Fa el mateix efecte que les tenasses, però és més fort, per a defensar els flancs mútuament.

En la documentació cartogràfica e històrica que aportem en el present dossier es pot distingir perfectament la posició estratègica que ocupava i com ha perdurat fins als nostres dies la planta d'aquesta fortalesa, pràcticament sense variacions importants. És un dels pocs exemples d'aquesta tipologia d'arquitectura militar del segle XVII íntegre al nostre país.

Tot aquest conjunt defensiu ha subsistit fins als nostres dies, en un estat de conservació irregular i amb una falta de manteniment des que la ciutat va deixar de ser plaça militar, a finals del segle XIX. Encara hi som a temps de portar a terme una restauració i recuperació completa de les fortificacions.

Un altre fet important és l'existència de restes arqueològiques associades al propi monument militar, importants per a interpretar i integrar els futurs treballs de restauració del monument. Així mateix tenim constància de la proximitat del cementeri jueu, mencionat en les fonts documentals als segles XIII i XIV.

Descripció de les edificacions i de l'itinerari de descoberta

El conjunt fortificat comprèn dos cossos de fortificació i el tram de fortificació del segle XIV, al qual s'uneix tot el complex defensiu que s'ha anat edificant al llarg dels diferents períodes històrics.

Iniciarem el recorregut de la fortificació per les Esplanetes de Sant Josep de la Muntanya pas obligat de les guarnicions i els materials d'avituellament de guerra.

Al sector més meridional, que anomenem *segon cos de les avançades* es troba la porta d'entrada al fossat principal, a través d'un camí que presenta un traçat en "S". Prèviament, sobre les explanetes, s'estén un perímetre defensiu o parapet per a la infanteria (primera defensa de xoc contra l'enemic) [A]. Aquest parapet presenta una planta en ziga-zaga, completat per dos plataformes rectangulars (avui en mal estat de conservació) que recolzaven la defensa en disposar de bona visibilitat sobre el camp exterior o *glacis* de les avançades.

La funció d'aquests elements era evitar els treballs dels sapadors i la construcció de galeries que tenien la finalitat de destruir les defenses de la ciutat amb la col·locació de mines i l'apropament de peces artilleres de l'enemic.

L'accés principal o entrada que hem esmentat anteriorment està flanquejat per dos murs paral·lels que progressivament van augmentant la seua alçada fins al fossat: el primer element interessant que trobem és un *cos de fuselleria* que enfoca en direcció al barranc del Rastre [B].

Foto: Joan Martínez

Vista general del lateral sud de les avançades de sant Joan

Foto: Òscar Cid

Baluard sud de la segona avançada

Foto: Joan Martínez

Fossat principal i revellí de la segona avançada

Al mig del *fossat principal* [C], camí del *cos de guàrdia*, tenim un *revellí* [D], construcció aïllada, que presenta una planta aproximadament triangular, al qual s'accedeix a través d'escales d'obra. A la plataforma superior es localitzen les *troneres* o *canoneres*. Aquest element defensiu era imprescindible per a la fortalesa, la seua ocupació per la força atacant podia posar en perill les defenses i baluards de rereguarda.

El *fossat principal*, de gran amplada, cobreix tot el flanc meridional del segon cos de fortificació i envolta el *revellí*.

Abandonem el *fossat* i entrem al *baluard cobert* i *cos de guàrdia* [E]. L'edifici presenta una planta poligonal adaptada, per la cara nord, al terreny natural amb arcs de descarrega de mig punt. Al seu interior presenta una planta baixa amb coberta de volta i part excavada en la roca, on es diferencien dos espais.

Un d'aquest espais, sense cap il·luminació ni ventilació, estaria destinat segurament com a *polvorí*. Aquest fet és propi de molts baluards per als quals els enginyers de l'època apuntaven la necessitat que fossen autosuficients en la seua provisió de pólvora i projectils per als canons i armes de foc de la defensa. Aquest recinte presenta unes característiques de seguretat evidents per al perill de foc.

Per unes escales de fusta, avui ja desaparegudes, s'accedia a la plataforma superior. Protegides per amples murs, es distribuïen diferents *troneres* amb paviment de lloses de pedra el qual facilitava el moviment dels canons. És interessant observar l'existència dels *canals de desguàs* que drenaven l'aigua a l'exterior, construïts amb pedra treballada.

Des del *cos de guàrdia* tenim lliure accés al *pati d'armes* i a les construccions i *baluards superiors* a través d'un corredor delimitat per l'anomenada *contramuralla* [F]. Ens referim a tota la muralla que envolta el recinte i permet la defensa de foc des dels *baluards superiors*. La seua alçada es menor i crea una circulació al voltant, a la mateixa vegada que ens permet arribar al *primer cos fortificat de les avançades*. Torna a ser un altre obstacle per a poder conquerir la plaça, que domina els vessants escarpats de Remolins, al nord, i el Rastre, al sud.

El *pati d'armes* [G] es caracteritza per la seua notable superfície. Els seus flancs i part frontal estan vorejats per un *pany de muralla*, reforçat amb dos *baluards* als extrems nord i

sud. Aquest últim, ben construït i amb vuit *canoneres*, disposa d'una *garita de vigilància*. Tot el terra es troba enllosat i es poden distingir els compartiments triangulars entre cada obertura de les *troneres*, per tindre a l'abast els projectils dels canons.

Entrem al *primer cos de fortificació* [H], les primeres avançades, amb dos *baluards* simètrics units per una *cortina de muralla*. El parament exterior, com en gran part de la fortificació, és atalussat, per a resistir i parar l'impacte dels projectils enemics, la mateixa funció que fan els angles dels baluards dissenyats.

L'accés es realitza per dos vies localitzades a cada extrem, que creuen sota les construccions amb baluards. En el primer cas es tracta pròpiament d'un pas de comunicació amb l'interior, a forma de *passadís* i el segon presenta una planta rectangular (es tractaria probablement d'un lloc destinat com a magatzem).

Creuem transversalment la fortificació i davant nostre, ja dins d'un fossat estret, tenim la *muralla medieval* [I] flanquejada per dos *torres quadrades* als extrems.

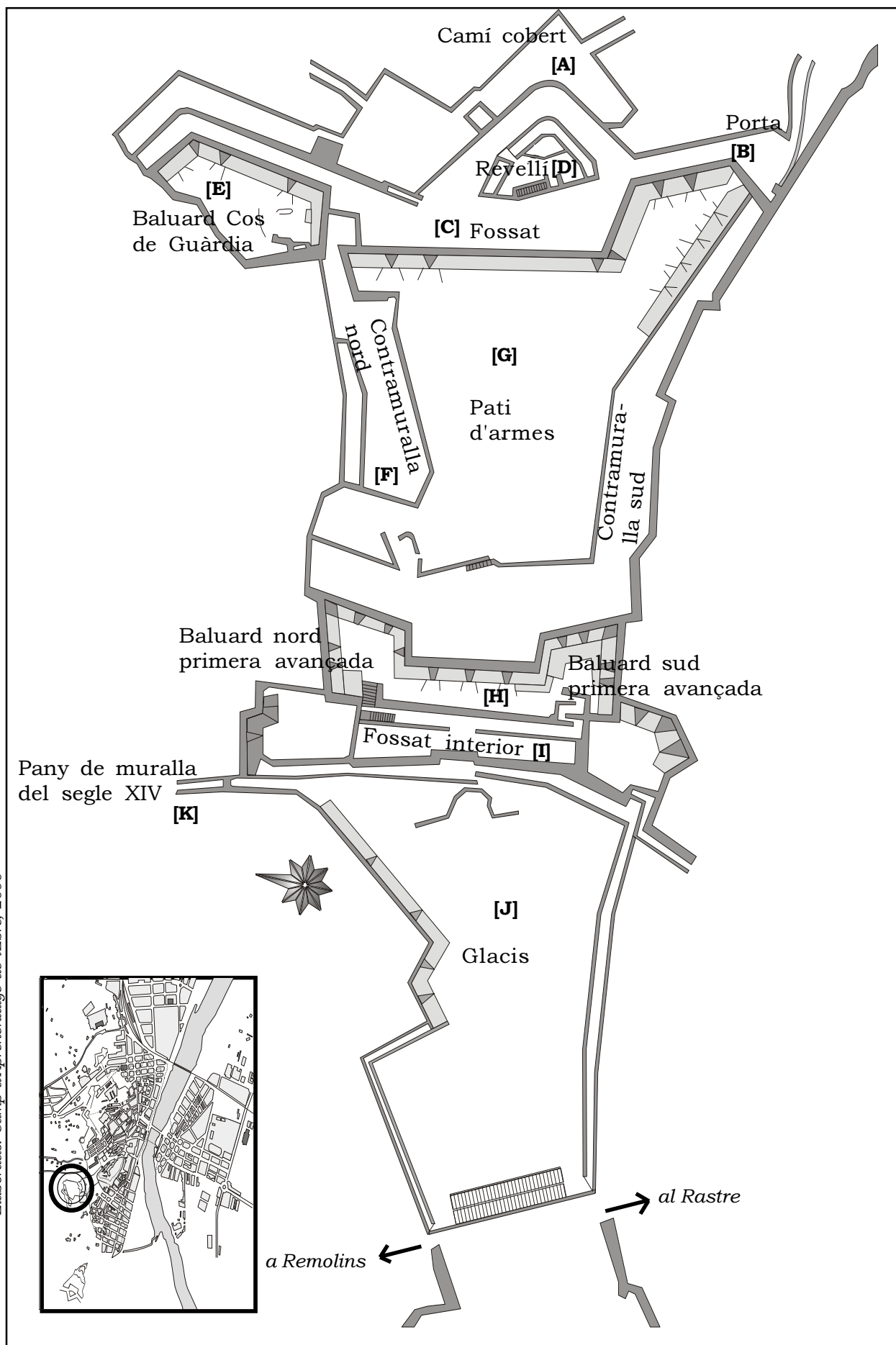
Des del fossat podem accedir a la plataforma superior del primer cos de fortificació de dos maneres: la primera es tracta d'una *rampa* que tenia la funció de facilitar la pujada de les peces d'artilleria i la segona, que es un cos d'escales d'obra, permetia l'accés dels soldats artillers. Aquí la pavimentació dels baluards torna a presentar un bon estat amb lloses de pedra i es pot apreciar molt bé la tècnica constructiva del *tapial* aplicada a tot el perímetre superior.

Aquest conjunt té una excel·lent visual i *control de tot l'entorn*. La seua posició estratègica la justifiquen la presència de quinze canoneres.

Ja dins d'aquest fossat interior es pot comunicar amb dos ales que en reforcen la defensa. Un altre aspecte curiós de la complexitat d'aquest sector de la fortalesa són els espais coberts o sales, sota les rampes d'accés a la planta superior dels baluards.

Per últim, abandonem les construccions de les avançades del segle XVII-XVIII i entrem dins del *recinte urbà* [J]. Passem sota la *muralla medieval* per un petit túnel excavat a la roca. Des d'aquí ens podem dirigir al recinte del *castell de la Suda* o recórrer tot el camí de ronda de la muralla medieval de Remolins [K].

Les avançades de Sant Joan

Elaboració: Camp d'Aprenentatge de l'Ebre, 2000

Bibliografia

- AA. VV. (1966-1977) *Els castells catalans*. Vol. IV. Ed. Rafael Dalmau. Barcelona.
- AA. VV. (1990) *Catàleg de monuments i conjunts històric-artístics de Catalunya*. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. 1ª edició. Barcelona.
- AA. VV. (1991) *La ciudad y las murallas*. Dins la col·lecció: Arte. Grandes Temas. Editorial Catedra. Madrid.
- AA. VV. (1992) *Lo Pont de Barques*. Ed. Índex. Barcelona.
- AA. VV. (1994) *Diccionari visual de la construcció*. Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques. Novembre.
- ABRIL I GUANYABENS, J. (1931) *Un capítol de la meua actuació a Tortosa*. Imp. Heraldo de Tortosa. Tortosa.
- ARTIGUES, P., MARTÍNEZ, J. i UTGES, M. (1993) *Programa d'Arqueologia Urbana de la Ciutat de Tortosa*. Ajuntament de Tortosa-Dep. de Cultura G.C. Treball inèdit. Tortosa.
- BALANYA, P. (1991) *Visió Cosmopolita de Catalunya* Vol. I Relats de viatgers i escriptors (segles I aC-XIX). Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- BAYERRI BERTOMEU, E. (1957) *Historia de Tortosa y su comarca*. Imprenta de Algueró y Baiges. (8 vol.), pp.583-58. Tortosa.
- CARRERAS CANDI, F. (1908-1918) *Geografia General de Catalunya*. 6 volums. Barcelona.
- CURTO, A. et al. (1984) *Excavacions al castell de la Suda de Tortosa*. Sharq al-Andalus. Estudios árabes, 1. 1984, p. 141-146.
- CURTO HOMEDES, A, et al. (1985) *El cementeri musulmà del Castell de la Suda de Tortosa (Tarragona)*. Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española. pp. 655-665. Huesca.
- DESPUIG, C. (1906). *Els col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*. Impr. Joseph L. Foguet, 1906.
- FOGUET, R. (1878) *Libre de les costums escrites de la ciutat de Tortosa*. Tipolitografia de Celestino Verdager, p. 20. Barcelona.
- FULLANA, M. (1995). *Diccionari de l'art i dels oficis de la construcció*. Col·lecció: els treballs i els dies núm. 11. Editorial Moll. Sisena edició. Mallorca.
- MADOZ, P. (1985) "Articles sobre el principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del regne d'Aragó" al *Diccionario geografico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*". pp. 421-429. Curial, Barcelona.
- MARTÍNEZ TOMAS, J., MIRON, N. (1991-1992). *Les excavacions a la plaça Sant Jaume de Tortosa (Baix Ebre)*. Tribuna d'Arqueologia.
- MARTINEZ TOMAS, J. (1993) *Aproximación a la Tortosa islàmica. L'evidència arqueològica*. a Butlletí Arqueològic de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense. núm 15. pgs 331-337. Tarragona.
- MIRAVALL, R. (1985) *Entorn a la Tortosa Napoleònica*. Cooperativa Dertosense. Tortosa.
- O'CALLAGHAN, R. (1986) *Anales de Tortosa*. (3 volums). Imprenta Catòlica de Gabriel Llasat. pp. 142-144. Tortosa.

DESCOBREIX LA TEUA CIUTAT

Pla d'Activitats Educatives per a la Descoberta i el Coneixement de la Ciutat de Tortosa

Generalitat de Catalunya
Departament d'Educació
Camp d'Aprenentatge de l'Ebre
CRP del Baix Ebre

Ajuntament
de Tortosa

